

Марија ЦРНИЋ ПЕЈОВИЋ*

СЕЉАЧКЕ РАДНЕ (ЗЕМЉОРАДНИЧКЕ) ЗАДРУГЕ У БОКИ КОТОРСКОЈ

ABSTRACT: According to fragmentarily preserved archival sources of the peasant working (agricultural) collectivities, this paper brings the overview of their foundation, organization, jobs, human resources and aprovization (guaranteed supply) of the canton of Herceg Novi for the period between 1945 and 1955. Documentation covers the collectivities from Herceg Novi, Kameno, Dragalj, Sutorina, Luštica and Bijela. Their foundation and activities in mentioned time were conducted under the pressure of the authorities, so they have never been accepted receiving a certain resistance. The attempt of collectivization had not brought the positive results, but contrary, produced some negative effects in agriculture.

KEY WORDS: The peasant working (agricultural) collectivities, Herceg Novi, Kameno, Dragalj, Sutorina, Luštica, Bijela.

УВОД

Организација и рад сељачких радних (земљорадничких) задруга последице Другог свјетског рата није само економско-пољопривредни чинилац већ и дио политичког и друштвеног живота тога времена. У Краљевини Југославији око деведесет посто становништва живјело је од пољопривреде. Одмах последице Другог свјетског рата власт је подстицала оснивање сељачких задруга јер је тако могла контролисати велики дио становништва и њихову производњу. Настојало се да свако село има задругу која би истовремено била и произвођач и потрошач јер су задругари преко задруге пласирали своје производе, а истовремено добијали сјеме и недостајућу робу. Главни задружни савез основан је

* Аутор је виши архивист у пензији, Херцег Нови.

у Београду, а по републикама државни задружни одбори и задружни савези по срезовима, односно, општинама. Колективизацију села већина сељака је нерадо прихватила. Из записника са састанака скупштина или управних одбора задруга сазнајемо да су им присуствовали представници локалне власти, среског комитета комунистичке партије Југославије, синдиката и виших органа задружне организације. У извјештају о раду земљорадничке задруге Бијела 1952. године може се прочитати и: „Све снаге нашег народног сељаштва усмјерене су у правцу социјалистичког преображаја села те земљорадничке задруге са својим свестраним задацима развијају се у такву економску организацију која непрестано захвата и решава многобројне проблеме на селу, окупља многе радне сељаке нашег села“ ...уз напомену да је шести конгрес Савеза комуниста Југославије тачно регулисао улогу земљорадничког задругарства. У записнику са састанка Управног и контролног одбора ове задруге одржаног 23. фебруара 1953. године поред осталог пише: „Сваки наш подвиг и сваки наш напредак иду у прилог нашој изградњи а на штету и пропуст оних који нас клевећу са свих страна, не само наше руководство, већ су се данас бацили на наше задругарство које им је трн у оку. Да живи СКЈ на челу с другом Титом. Да живи наше другарство у социјалистичкој Домовини Федеративној Републици Југославији“. На састанку управног и контролног одбора којем су присуствовали бригадири, ревизор, магационер и други земљорадничке задруге *Јанко Беко* из Суторине констатовано је да се слабо ради, не води брига о стоци, да поједини задругари обрађују винограде које су унијели у задругу сматрајући „да је оно само њихово, уносећи сепаратизам“, а неки су говорили „још три године па ћу изаћи... сваки онај који овако мисли љуто се варају ...њих треба убједити да се у нашој земљи изграђује социјализам, а ако се не би убједили треба их презирати као саботере земље као и оне који преносе овакве вијести и буне наше задругаре правећи немир и слутњу“ па завршава да такве треба предати надлежним властима. Тада је прихваћен предлог ревизора да се не иде у радикална рјешења јер су неодложни радови у току, већ да се за сада пређе преко пропуста и отпора задругара. Састанку задругара 9. марта 1952. године присуствовали су политички секретар и чланови среског комитета комунистичке партије Херцег Нови, секретар и члан мјесног народног одбора Суторина и агроном Среског народног одбора Херцег Нови. Политички секретар среског комитета комунистичке партије Херцег Нови незадовољан лошим радом задруге и „револтиран дискусијама“ напустио је састанак, а са њим и други делегати.

У овом раду обрађен је рад сељачких радних задруга са територије среза херцегновског у периоду од 1945. до 1958. године. Херце-

гновски срез обухватао је територију данашње општине Херцег Нови и некадашњу општину Рисан, односно, насеља од Каменара до Пераста са Рисном и Кривошијама. Дјелимично је сачувана архивска грађа ових задруга из Херцег Новог, Суторине, Бијеле, Каменог, Луштице и Драгаља. На основу неких података у архивским фондovima земљорадничких задруга Архива Херцег Новог, у периоду 1946-1948. године постојале су и земљорадничке набавно-продајне задруге на територији среза Херцег Новог у Рисну, Росама и Зеленици, као и привредне у Зеленици и Рисну и земљорадничке у Суторини и Морињу. У монографији *Крушевице* В. Муришића наведено је да је одмах после Другог свјетског рата формирана селјачка земљорадничка задруга у том селу „претежно од имовине домаћинстава која су се колонизирала у Војводину“. Ова задруга је „без материјалне, стручне и кадровске помоћи постојала само организационо на папиру до 1956. године када је престао њен рад, а земљиште зарасло у коров“.

Како је архивска грађа о раду земљорадничких задруга у годинама после Другог свјетског рата само фрагментарно сачувана, пажња у овом раду биће посвећена односу задругара према раду као и отпорима према оваквом удруживању, основним производима које је задруга производила или откупљивала, асортиману прехранбених производа и начину на који је становништво до њих долазило. Сви наведени чиниоци дају знатан приказ економског, друштвеног, али и политичког живота датог времена.

Удруживања пољопривредника у задруге ради побољшања услова рада и бољих резултата рада било је у Боки Которској и раније, посебно почетком 20. вијека. У то вријеме једна група Бокела разрадила је план за привредни препород Боке којим је био предвиђен развој индустрије и туризма, али и поморства, рибарства и задругарства, првенствено земљорадничког. Носиоци овог покрета су били Мирко Комненовић, др. Руди Сарделић, др. Филип Лазаревић, браћа Ђуро и Божо Вукотић, др. Јово Стефановић и Радоје Јововић. Они су најприје основали штедионице и кредитне задруге које су биле основа за развој других привредних организација. Земљорадничке задруге ницале су по многим селима Боке: Бијела, Брајићи, Ђеновићи-Кумбор, Главати, Градиште, Кавач, Каменари, Кути, Камено, Маине, Мокрине, Мојдеж, Морињ, Новосеље, Подострог, Пријеради, Радованићи, Спич и Сутвара. Прва земљорадничка задруга основана је у Каменарима 1902, а посљедња у Маинама 1914. године. Све су успјешно радиле до почетка Првог свјетског рата када је задруга у Мокринама прославила десет година рада, док је задруга у Каменарима нешто раније престала са радом. Задруга на Мокринама поново је отпочела са радом 1928.

године и радила је до 1941. године, с веома слабиим резултатима. Поред поменутих задруга основане су тада и двије уљарске задруге у Режевићима и манастиру Прасквици и рибарска задруга у Баошићу. У херцеговској општини поред дугогодишњег рада задруге у Мокринама истицала се задруга у Каменоме која је бројила 44 члана. Све ове задруге биле су учлањене у *Савез српских привредних задруга на приморју* који је основан 1905. године са сједиштем у Дубровнику. Савез је од 1909. године имао посебну организацију, *Централну касу*, која је помагала оснивање и финансирао рад задруга. Оснивање задруга подстицало је привредно просвјетно друштво *Српска зора*, које је основано октобра 1901. године у Книну, чији је рад захватао тадашњу Далмацију, са сједиштем у Дубровнику. У августу 1908. године у Дубровнику је одржан Први збор српских привредних задруга на Приморју, гдје је видног учешћа узео и Новљанин Мирко Комненовић који је био изабран за потпредседника. Савез је заједно са српским кредитним задругама и штедионицама из девет мјеста Далмације и српском централном банком за Босну и Херцеговину 1913. године основао српску централну банку за Приморје у Дубровнику, која је преузела активу и пасиву *Централне касе*. Уз сваку земљорадничку задругу *Српска зора* оснивала је задружне библиотеке, а у градовима народне књижнице.¹

Познато је да је су у оквиру земљорадничких задруга по селима, послје Другог свјетског рата, организоване библиотеке које су биле претплаћене на неколико новина и посједовале мањи број књига, али је њихов рад био кратког даха. Зна се да је 1952. године библиотека села Клинци – Луштица била смјештена у просторији сељачке радне задруге. О овим библиотекама и другом културно-просвјетном раду у оквиру земљорадничких задруга има неких назнака у сачуваној архивској грађи. Срески задружни савез Херцег Нови 3. јуна 1949. године упутио је под бр. 2991. допис задругама да културно-просвјетни одбори који су били основани у оквиру задруга побрину се да се одрже предавања по питању нових задружних правила да би народ увидио корист од чланства у задругама. Предаваче је обезбиједио срески комитет комунистичке партије Југославије Херцег Нови. Препоручује се и да се средствима из културно-просвјетног фонда изврше претплате на часописе и листове у вези задругарства и да се предају сеоским читаоницама, ако не

¹ И.Злоковић, Мирко Комненовић, *Зборник радова из науке, умјетности и културе БОКА* (у даљем тексту *Зборник Бока*) 13-14 Херцег Нови, 1982, 110-111; А. Недељковић, *Српска друштва у Дубровнику и Боки Которској крајем 19. вијека и почетком 20. Зборник Бока 26*, Херцег Нови, 2006, 287-289; В. Муришић, Крушевице (Сврчуге-Петијевићи-Бијелићи), Београд, 2000, 332.

могу оформити своју задружну читаоницу. Среска управа културно-просвјетног савеза Херцег Нови 15. фебруара 1950. године упутила је допис у току *Мјесеца књижница и читаоница* обавјештавајући све организације о одлукама са скупштине културно – просвјетног савеза Црне Горе да се ангажују, поред осталих, и земљорадничке задруге да из својих културно-просвјетних фондова издвоје већу суму новца који би с прилозима других организација и предузећа био расподијељен књижницама и читаоницама на терену херцегновског среза. На састанку управног и надзорног одбора земљорадничке задруге Херцег Нови, одржаног 28. априла 1954. године, одлучено је да се из културно-просвјетног фонда задруге узме 6.000 динара и купе књиге из области пољопривреде тако што би се стварале мале библиотеке по задружним продавницама, одакле би заинтересовани узимали књиге на коришћење. На идућем састанку 5. јуна констатовано је да ништа није учињено у вези набавке књига. Из извјештаја о деветомјесечном раду бјелске задруге 1955. године налази се податак да је преко продавница подијељено задругарима три стотине књига из области пољопривреде и да задруга има књижницу са 50 књига, а да средства из културно-просвјетног фонда те године нијесу коришћена. Задруга је била претплаћена на *Побједу, Борбу и Задругара*. На подручју задруге око 40 задругара редовно је куповало лист *Задругар*.

Нема података да су при овим задругама радили сезонски дјечји вртићи, иако је у школи за васпитаче дјеце предшколског узраста у Херцег Новоме 1950. године одржан четворомјесечни курс за помоћне васпитачице у сезонским дјечјим вртићима при селјачким радним задругама. Почетком јуна завршни испит-дипломски положило је 14 полазница овога курса.

Рад земљорадничких задруга основаних почетком 20. вијека гаси се почетком Првог свјетског рата. О земљорадничким задругама Боке између два свјетска рата нема архивских података сем неких назнака као, на примјер, да је српска земљорадничка задруга у Мојдежу иницирала и отпочела с припремама за градњу задружног дома 1924. године, и да је задруга у Мокринама обновила рад 1928. године и радила до 1941. године с веома slabим резултатима.²

² Државни архив Црне Горе, Архив Херцег Нови (у даљем тексту АХ) Општина Херцег БР. 1924 М. Црнић Пејовић, Развој библиотекарства у херцегновској општини од половине 19. вијека до данас, *150 година народног библиотекарства у Црној Гори*, Цетиње 1986, 62-63; Задруга Херцег Нови (у даљем навођењу ЗЗ ХН и ЗЗ Б, и Задруга Бијела; Р. Радановић, *Мокрине*, Београд Херцег Нови, 2002, 280; АХ Школа за васпитаче дјеце предшколског узраста Херцег Нови, Ш. В. Д. 2.

ОСНИВАЊЕ ЗАДРУГА И ЗАДРУГАРИ

На основу доступне архивске грађе није могуће утврдити тачне датуме оснивања земљорадничких задруга у херцеговском срезу после Другог свјетског рата, као и њихове називе, јер је често долазило до укидања и поновног организовања под новим именом са истим циљевима и, углавном, истим управљачким тимом, а основних аката о организационим промјенама нема. Често на књигама нема назнаке којој задрузи припадају поједина документа. То се види из више аката који се односе на рад задруга. Наводим један примјер *Земљорадничка задруга с.о.ј. Драгаљ* 28. марта 1951. године писмено тражи од више задругара да плате своје дугове за орање задружним коњем које је обављено током 1949. године пошто се задруга налази у ликвидацији, а иста задруга ради и неколико година касније, вјероватно уз неку организацијску промјену. Доминирају два назива *Селачке радне задруге* и *Земљорадничке задруге*. Према доступним подацима прва земљорадничка задруга основана је у Херцег Новоме још 1945. године. Из потврда које су издате запосленима у овој задрузи 1952. године произилази да је задруга отпочела са радом 1. јуна 1945. године, а реорганизација је извршена двије године касније. Потврда томе је и сачувана *Књига чланских удјела* у којој су први подаци унесени 1945. године. По свему судећи, задруга је радила до 1958. године, а континуитет рада може се пратити на основу фрагментарно сачуваних докумената. Записници са састанака управног и контролног одбора ове задруге 1954. године казују да су продавнице у Каменоме и Мокринама, као и обућарска радионица у овом селу које су припадале задрузи Камено, продавница и задружни дом у Суторини, који су раније припадали задрузи Суторине, тада били у саставу земљорадничке задруге Херце Нови, што истовремено казује да су престале са радом ове задруге и да је сав рад преузела херцеговска задруга. Маја мјесеца 1955. године управни одбор херцеговске задруге расправљао је о радном времену у продавницама у Мокринама, Каменоме и у Суторини и о отварању продавнице на Крушевицама (Бајковим). Промјене закона и прописа биле су честе па је долазило до укидања и поновног формирања јер у подацима датим о овој задрузи 1955. године стоји да је формирана 24. децембра 1952. године, а отпочела с радом 10. марта идуће године, док је 12. марта 1953. године, како стоји у рјешењу окружног привредног суда Котор, извршен упис у промјене у предмету регистрације. Земљорадничка задруга у Драгаљу основана је 23. јуна 1948. године казује записник управног одбора одржан тога дана с тим да је задруга требала да отпочне са радом 1. јула, али у извјештају о раду

за период 1. јануар-30. мај 1950. године налазимо податак да је тај датум помјерен за 25. јул. У истом документу налази се податак да се 59 задругара са Леденица исписало из задруге и прикључило се задрузи у Рисну. У акту упућеном среском савезу земљорадничких задруга Херцег Нови бр.4о4. од 4. јуна 1949. године наводи се да је задруга основана 1. августа 1948. године. Ова задруга је настала одвајањем од задруге Рисан, што потврђује и записник управног одбора од 27. јула 1948. године, када је за одвајање од рисанске задруге одређен по један члан управног и надзорног одбора. На простору Кривошија радиле су двије земљорадничке задруге: *Селјачка радна задруга Саво Илић Звечава и Селјачка радна задруга Вукадин Самарџић Драгаљ*. Немогуће је утврдити која је задруга на Кривошијама када основана и до када радила. Срески савез земљорадничких задруга Херцег Нови бр.2596.од 26.маја 1949. године обавјештава задруге *Саво Илић Кривошије, Вукадин Самарџић Драгаљ*, као и задруге у Суторини, Луштици, Зеленици, Бијелој, Морињу и Каменоме да су им дати кредити за инвестиције. Земљорадничка задруга Камено вјероватно је основана крајем 1948. године или током 1949. године. Оснивачка скупштина задруге *Слога Радованићи-Лушtica*, одржана је 13. октобра 1949. године, како пише у једном судском спору између ове задруге и једног њеног задругара, док је вјероватно раније основана задруга у Росама. Селјачка радна задруга *Јанко Беко* Суторина је наследица земљорадничке задруге Суторина која је настала издвајањем из херцеговске *Земљорадничко-набавно-продајне задруге* чији је рад престао, као такве, 1950. године. У записнику ликвидационе комисије херцеговске задруге који је сачињен 4. јануара 1950. године у просторијама *Радничко-службеничке задруге Херцег Нови* налази се и закључак ликвидационе комисије да се земљорадничкој задрузи Суторина, која се издвојила крајем 1948. године, додијели из задружних фондова пропорционално према износу удјела задругара са подручја рада задругара. Податак записника са скупштине ове задруге од 24. фебруара 1952. године казује да је основана 1949. године. У записнику са састанка управног одбора задруге *Јанко Беко* 7.маја 1951.године записано је да је од земљорадничке задруге Суторина преузет инвентар: два писаћа стола, писаћа и шиваћа машина, слике Тита и Блажа Јовановића и радио на батерије. На скупштини 9. фебруара 1953. године послје дуге и жучне дискусије одлучено је да се задруга ликвидира, стока и виногради одмах врате задругарима, а коњи продају. Истовремено је основан иницијативни одбор за оснивање нове задруге, до чега није дошло. На простору херцеговског среза почетком марта 1950. године постојало је седам земљорадничких задруга у насељима: Зеленици, Бијелој, Морињу, Драгаљу, Росама, Каменоме и

Суторини, које су имале 9 *мјешовитих продавница за везану трговину* и 13 бифеа. У том акту достављеном земљорадничкој задрузи Драгаљ, поред наведених задруга, наведено је и Мјешовито предузеће Среског савеза земљорадничких задруга Херцег Нови које је имало 5 продавница (2 мјешовите за везану трговину - Херцег Нови, Рисан), а у Новоме и продавницу обуће за везану трговину, продавницу поврћа и продавницу за продају млијека, као и бифе. Поред напријед наведеног о продавницама и њиховом размјештају, акт среског савеза земљорадничких задруга среза херцеговског под пов. бр. 29 од 9. марта 1950. године упознаје задруге са закључцима донијетим на састанку 24. фебруара на савјетовању представника министарства за трговину и снабдијевање НРЦГ, представника за законодавство при влади НРЦГ, председника са члановима извршног одбора СНО Херцег Нови, представника среског савеза земљорадничких задруга и свих директора среских предузећа навоћи потребу откупа свих количина воћа и поврћа, индустријског биља као и свих вишкова осталих производа. Достављени су и планови радне снаге и платних фондова у трговини на мало и угоститељству за 1950. годину. Записник са састанка чланова задружног савеза са председницима општинских задруга 28. јула 1952. године у просторијама среског задружног савеза у Котору садржи податак о задругама које су тада дјеловале у Боки. За задругу у Грбљу стоји податак да се бавила трговином а да тада има економију коју је преузела од Среског пољопривредног предузећа *Бока* и да има штале, воћњак, али да јој недостаје воде и да је земљиште лошег квалитета. Задруга у Зеленици је имала 1 камион 4 локала 1 мјешовиту продавницу, кројачку, обућарску и ковачку радионицу, пекару, расадник агрума и смокава, подрум вина. Констатовано је да задруга на Драгаљу мало ради и да се углавном бави трговином, а имала је 1 продавницу и вршила откуп производа и љековитог биља. Задруга у Тивту имала је врт и агрумар, нешто мало је гајила поврће, а за откуп љековитог биља није имала одговарајући простор. У Луштици се тада радило на расформирању сељачке радне задруге која је посједовала 1 камион од 4 тоне, 10 плугова и 4 грабуље и у току је било организовање задруге општег смјера. Задруга у Бијелој поред 3 бифеа имала је млин, 2 пекаре, лозни расадник, а бавила се и прерадом креча. Морињска задруга бавила се само откупом љековитог биља. У Херцег Новоме радило се на расформирању и поновном формирању задруге, на чему су радиле двије комисије. Сељани Сушћепана тада су изразили жељу да оснују задругу јер су тврдили да имају средства за то – није познато да је то и остварено. Будванска задруга имала је 4 продавнице, економију, расадник, агрумар, 2 инкубатора и бавила се перадарством и гајењем пилића за продају.

За поједине задруге могуће је било утврдити територију њиховог дјеловања. У књизи удјела херцеговске земљорадничке задруге за период 1945-1948. година уписани су становници насеља Ратишевине, Мојдежа, Суторине, Требесина, Пода, Сушћепана, Мокрина, Сасовића, Сврчуга, Крушевица (Бајкових) и града. Због оскудних података немогуће је утврдити да ли је селјачка радна задруга *Слога* из Радановића обухватала сва села Луштице и да ли је постојала и задруга у Росама гдје се налазила задружна продавница. Исто је са задругама на Драгалу и Звечави гдје се не може утврдити која су села припадала којој од ових задруга. Према књизи *чланских удјела* земљорадничке задруге Камено, вјероватно из 1949. и 1950. године (можда већ и из 1948. године), ова задруга окупљала је, поред становника Камено, и села: Сасовића, Пода, Жлијеба, Требесина, Мокрина и Крушевица. Највјероватније је да је задруга у Суторини обухватала поред Суторине и Пријевор, Проводину, Малту, Њивице, Жвиње, Шпуље и Шћепосевиће. Међутим, на основу *Књига обрачуна задругара*, гдје су уписани задругари појединачно са подацима о исплати као и дуговањима, нема презимена становника Жвиња. Земљорадничка задруга Бијела 1955. године захватала је насеља: Бијелу, Јошице, Ђуриће, Бијелске Крушевице и Репаје.

Учлањење што већег броја селјака у задруге био је задатак свих политичких организација и превасходно је зависило о умјешности и убједљивости локалног руководства о користи задругарства. Може се констатовати да није било у овом крају драстичних репресалија у вези уласка у задруге и откупа. Уношење властитих добара у колектив уз готово лишавање приватне својине, односно, средстава за производњу, није ишло лако, али није било хапшења, осуђивања на принудни рад или затворске казне, бар колико доступни подаци показују. Притисака је било суптилних, готово невидљивих. Довољна је била чињеница да се преко задруге добијало слједовање прехрамбених артикала, јер их у слободној продаји није било, као и обезбјеђивао репродукциони материјал. Није за очекивати да су се сви радо и добровољно учлањивали у задруге. Разлога је било више, а један је и менталитет становника који су увијек на нешто да се мора, на притисак, одговарали отпором, а веома је био развијен и индивидуализам. Најбоље је то „народски” констатовала једна задругарка (удовица) на скупштини задруге у Суторини 24. фебруара 1952. године „Два брата не могу заједно да живе а како ће 56. домаћинстава у једној задрузи”, илуструјући то народним изрекама „не могу се сложити рогови у врећи, не зна коза шта је лоза”. Не може се порећи ни чињеница да је био одређени број и оних који су вјеровали у нови политички и друштвени систем и приступали у задруге вјерујући у бољи живот, како то политичари и данас воле да кажу.

Број задругара је стално варирао, а због недостатка документације немогуће је код релевантних задруга хронолошки пратити број задругара. За одређени период сачуване су код задруге Херцег Нови и Камено књиге чланских удјела гдје је унесено име и презиме сваког задругара појединачно. Код задруга у Драгаљу и Луштици постоји неколико спискова гдје су уведени домаћини као носиоци чланства у задрузи, али и поименце и сви чланови њихових породица који су имали одређена права и обавезе. На основу чланских удјела херцеговска земљорадничка задруга у периоду 1945-1948. година имала је око 800 задругара, а 1949. године на основу исте такве евиденције радничко-службеничка набавка задруга у Новоме уписала је 667 чланова и то из града и Топле, уз неке изузетке из других насеља, што сам констатовала само на основу познавања презимена становника града и предграђа. У књизи чланских удјела земљорадничке задруге Камено уписано је укупно 708 чланова и то из тог села 110 чланова, из села Пода 104, Сасовића 46, Жлијеба 16, Мокрина 185, Крушевица 197 и Требесина 42 и 8 чланова са презименом Вуковић за које није наведено да ли су били становници Каменог или Требесина у којима су живјели носиоци овога презимена. Септембра 1949. године задруга са Драгаља упутила је поред осталих података среском савезу земљорадничких задруга Херцег Нови и податак да има 383 члана, односно да је учлањено 279 домаћинстава, док у акту упућеном истом савезу три мјесеца раније наводи се да задруга има 345 чланова. Према једном списку задругара Луштице гдје су уписана њихова имена, име оца, презиме, датум, мјесто и година рођења, занимање, уписано је 69 домаћинства са 283 члана породица, док у табеларном прегледу вјероватно из истог периода број домаћинстава исти али број чланова породице 276 од којих само 99 особа су способне за рад, а остали су дјеца или старци и старице. На списку задругара задруге *Саво Илић* сачињеном 2 априла 1950 године уписана су 64 домаћина и чланови њихових породица. Поред сваког имена стоји податак да ли је способан за рад или не, занимање, односно, социјални статус: земљорадник, домаћица, ђак са знаком коју школу похађа и гдје, чобаница укључена у задругу, планинка задруге, бригадир задруге, на одслужењу војног рока. Идуће године сачињени су спискови индивидуалних домаћинстава за прва три мјесеца те године, вјероватно због дијељења *апровизације* и тада је задруга Драгаљ пописала 28 домаћинстава, док је задруга из Звечаве пописала 36 домаћинства са укупно 80 односно 93 члана. На скупштини суторинске задруге одржане 19. септембра 1951. године констатовано је да су задругу напустила два задругара и отишла да раде у неком предузећу па је закључено да се писмено позову да се врате.

Члански удјел задругара Херцег Новог 1946. године износио је 50 и 100 динара. Неколико година касније 100 и 200 динара, а задругари задруге Камено (вјероватно 1949. године) су уплаћивали 50, 100 и 150 динара. Ове уплате су након године двије враћене (највјероватније кад је долазило до реорганизације задруге односно ликвидације).³

ОРГАНИЗАЦИЈА, РАД, КАДРОВИ, АПРОВИЗАЦИЈА

Микро климатски услови, конфигурација и квалитет земљишта, дотадашњи традиционални начин обраде и традиционална производња одређених производа су фактори који су условљавали производњу код свих задруга. Тако је задруга Драгаљ откупљивала кртолу, зеље, сир, кукуруз, раж и пшеницу, али и љековито биље, а продавала је и дрва. Задругари суторинске задруге гајили су највише поврће, затим винову лозу, маслине и стоку. Рат је знатно донио штете и пољопривредној грани која и прије рата није била развијена. Индивидуалну својину карактерисала је мала земљишна површина. Оруђе за обраду земљишта је било примитивно, мотика, дрвено рало и по неки плуг. На састанку управног и надзорног одбора Земљорадничке задруге Херцег Нови 14. јануара 1956. године предложено је да се набави један трактор јер је веома потребан као и друге пољопривредне машине. Вјероватно да трактор који је додјељен задрузи у Суторини почетком 1951. године од Повјереништва за пољопривреду, као и бонови за гориво, или није

³ Даље изнесени подаци и обрашени подаци дати су на основу књига чланова земљорадничке задруге Херцег Нови и Камено, књига записника задруге Х-Нови и Суторине и осталих аката ових задруга као и задруга Драгаља, Бијеле и Луштице. Државни архив Црне Горе објавио је едицију Архивски фондови и збирке у Републици Црној Гори, Цетиње, 2001. у којој у другом дијелу у оквиру Архива Херцег Новог, на стр. 170. налази се попис архивских фондова Земљорадничких задруга и то: Бијела 0,10 м грађе (3 документа) распон година настајања архивске грађе (1952-1955) (у даљем навођењу ЗЗБ); Камено 0,10 (2 књиге) (1949-1950) (ЗЗК); *Слога* Радованићи (Луштица) 0,10 (1 књ., приступне изјаве, и неколико аката) (1949. али има и из 1951.) (ЗЗЛ); Херцег Нови, 0,20 књ. 4 (а има их 9) ф. 4 (1945-1953), (има неколико аката закључно са 1958. год.) (ЗЗХН); Селјачка задруга *Јанко Беко* Суторина 0,10, књ. 9. ф. 1. (1949-1950) (ЗЗС). У овом архиву налази се и ненаведена у публикацији Архивски фондови... архивска грађа Земљорадничке задруге Драгаљ 0,25 (акта) (1948-1951) (ЗЗД). За сада нема података о постојању архивске грађе о земљорадничким задругама у Боки односно на Црногорском приморју осим ове која је наведена. Из горе наведене архивске грађе сазнаје се да су у Херцег Новоме у периоду од 1945-1958. године дјеловале и: Привредна задруга (1945-1946), Земљорадничко набавно продајна задруга (1945), Набавно продајна (1947), Радничко намјештеничка (1949) исте године и Земљорадничка за коју се наводи да је и раније дјеловала, Радничко службеничка (1950) и поново Земљорадничка (1952-1958.).

преузет, или је био ван употребе. Стајско ђубриво је било искључиво у употреби до педесетих година. Сточарство се одликовало гајењем стоке ситног зуба –оваца и коза, док је крупне стоке био мали број. Превозно односно, преносно средство у руралној средини био је магарац и коњ, док је незнатан број камиона. Перадарство и свињарство углавном је подмиривало домаће потребе. Стока се највише хранила напасажући се на брдовитом терену обраслом ниским растињем. Сијена за прехрану стоке у зимског периода углавном није било довољно. Закон о забрани држања коза донешен иза Другог свјетског рата доживљен је скоро као немогућност даљег опстанка. Имаоци коза довијали су се на разне начине да сачувају козе и сакрију од милиције. О скривању коза и надмудривања са влашћу годинама су се причале разне анегдоте као на примјер да су сељани Бајкових Крушевица пребацивали козе преко границе у Херцеговину и чим би *опасност* прошла враћали у село. Забрана држања коза једна је од прича о негативним потезима власти која се задржала до данашњих дана па се та забрана сматра једним од главних узрока иселавања села. Уз ово препричавање никада се није чуло да је власт између два свјетска рата па и раније доносила акта о смањењу броја коза као и о забрани напасања на дуже вријеме и на одређеном терену, али исто такве захтијеве и одлуке доносили су сами сељани на својим сеоским зборовима као и ригорозне мјере за прекршитеље.

Да би задруга отпочела са радом задругари су сами морали да обезбједе материјалне и радне ресурсе. Сваки задругар приликом приступања у задругу уносио је у задружни фонд највећи дио свога земљишта и стоке. Раније смо помињали да су задругари уплаћивали и улог у новцу. Да је таква уплата вршена познато нам је код задруга на Камено и Херцег Нови. Како грађани нису имали земљишта и стоке природно је да су новцем подржали рад задруге. Становници села Каменог вјероватно су у задругу поред новчаног прилога уњели и своје земљиште, стоку, па и алатке за рад, јер се на том принципу темељио рад землорадничких задруга релевантног времена. Приступнице за улазак у задругу сачуване су само код задруге *Слога* из Радованића. Домаћин који је желио да се учлани у задругу потписивао је *Приступну изјаву* у којој је поред имена и презимена уношена врста земље и површина, врста и број стоке, као и пољопривредни алат који је уношен у задругу, а све то на три године. Изјаву су поред домаћина потписивали и чланови домаћинства. Сачуване су 64.пријаве задругара из Радованића који су уњели у задругу поред ораница, пашњака, нешто шуме, неплодног земљишта, маслињаке као и 38.429 чокота винове лозе и 730.стабала воћака. Четири домаћинста нијесу имали винове лозе, а тринаест

воћке. Од стоке су уписана 22 магарца, 44 коња, 30 крава, 39 волова, 38 телади, 88 свиња, 171 овца и 58 коза. Казана за печење ракије су три домаћинства унела у задругу, а од пољопривредног алата 27. ралица. Сваком задругару остављан је дио земљишта –*окућница*, као и дио стоке. У расположивим пријавама у рубрици окућница није уписана њена површина већ унесене у задругу површине под маслињацима, па остаје непознато колика је била окућница ових задругара и колико им је стоке остало уз окућницу. Величину окућнице и број и врсту стоке одређивао је управни одбор задруге узимајући у обзир број чланова породице и њихову радну способност и старосно доба. У среском суду Херцег Новог марта 1951.године донешена је пресуда у спору између Марка Замбелића и задруге *Слога*. Тада је тужени М.Замбелић изјавио да је са осталима на оснивачкој скупштини задруге 13.октобра 1948.године *унио у задругу сву своју покретну и непокретну имовину сем ону коју му је иницијативни одбор одредио за окућницу*. Спор је вођен због казана за печење ракије којег је Задруга децембра 1949.године позајмила од свих задругара који су имали казан, па и од туженог. Међутим задруга није вратила казан. Идуће године је задруга М.Замбелићу дала казан за *печење лозовог тропа са његове окућнице*. Тужани казан није вратио. На суду је изјавио да приликом уласка у задругу није као дио своје имовине унио казан. Суд је пресудио, позивајући се на Правилник задруге чл.23 и 24. да тужени мора вратити казан у року 15.дана под пријетњом извршења и да плати парничке трошкове.О крајњем исходу овога спора нема документације, односно да ли је уложена жалба или је казан у року предат задрузи. Задруга Драгаљ на тражене податке од стране Среског савеза земљорадничких задруга Херцег Нови почетком септембра 1949.године није одговорила на питање да ли је које домаћинство припојило задрузи своју земљу. О окућници више пута се расправљало на сједницама управног одбора задруге у Суторини. Један задругар ове задруге имао је како је констатовано у записнику са састанка управног одбора 2.септембра 1950.године двије краве на млијеку код куће те је пристао да једну да у задругу јер му двије нијесу припадале на окућницу. У истом записнику наводи се да је опоменут други задругар који је такођер имао двије краве на троје *чељади* што му није припадало, па је једну требао да преда задрузи. Априла 1951.године записнички је констатовано да један задругар не дозвољава задругарки да обрађује окућницу која јој је додјељена, јер је то био дио земљишта које је он унио у задругу. На састанку управног одбора задруге у Суторини 7.марта 1951.године прва тачка дневног реда је била ревизија окућница на основу акта Среског народног одбора Херцег Нови. Потребно је било да се повећају окућнице јер приликом одређивања њихових величина

није узета у обзир исхрана стоке. Због рођења дјетета једном задругару је повећана окућница за 360.м.2. Исте године маја мјесеца констатовано је да један задругар има два коња, а на окућници је могао да има једног. Други задругар који је требао предати у задругу једну мазгу јер је имао и коња, изјавио је да није то урадио јер се није још подјелио са братом који није задругар. Док је један задругар био на курсу на Цетињу његова мајка је продала ждријебе, а одлука је била да сви коњи буду у задружној штали гдје је предата и кобила чије је ждријебе било предмет расправе управног одбора на састанку одржаном априла 1951.године. Крајем децембра разрјешено се проблем око продатог ждребета тако што је од 11.400 динара колико је продато задруга тражила 7.400 динара а 4.000 да остане власнику на име исхране и чувања на што власник није пристао већ је тражио за расходе 5.400. динара, а задрузи да преда 6.000 динара. Како даље расправе о овоме нема значи да је задруга пристала на 6.000 динара. Два коња које је имала задруга на Драгаљу 1949.године продата су заједно са опремом јер је *су били на штету*, наведено је у извјештају о раду те задруге 1950.године. Зна се да су задругари добијали сјеме за своје окућнице на бонове, одрађујући вриједност сјемена или плаћајући га. На састанку Управног одбора суторинске задруге 13.априла 1951. године одлучено је да се за окућнице задругарима подјели сјеме луцерке, а 31.августа исте године да се подјели 800. кг.сјемена кромпира по 20.динара за килограм.

Продавнице- свака задруга је имала продавницу мјешовите робе.

У документу Среског савеза земљорадничких задруга Херцег Нови од 6.марта 1950.године одлучено је које задруге и у којем мјесту ће имати продавнице. Земљорадничка задруга Зеленика на Зеленици и Ђеновићима, задруга Бијела једну мјешовиту за везану трговину, морињска задруга исто тако, задруга са Драгаља двије мјешовите продавнице за везану трговину и то на Драгаљу и у Кнежлазу, задруге на Камено, Росе и у Суторини имале су по једну продавницу истога типа као и предходне задруге, док је Мјешовито предузеће Среског савеза земљорадничких задруга Херцег Нови имало мјешовите продавнице за везану трговину у граду и Рисну, као и у граду продавницу обуће за везану трговину, продавницу воћа и поврћа и продавницу за продају млијека.

Може се закључити на основу доступне документације да су земљорадничке задруге у Суторини и Камено престале са радом почетком 1953.године јер од те године задружне продавнице тих задруга раде у склопу Земљорадничке задруге Херцег Нови што се може закључити на основу записника са конференције службеника и радника те задруге одржане 21.августа 1953.године. Потврда томе

је и записник са састанка управног и контролног одбора те задруге 31.марта 1954.године када је доњета одлука да се продавницама на Каменоме и Мокринама ограничи вријеме продаје до 18. а недељом до 20.часова. На састанку истих органа управљања 4.августа дати су подаци о промету за првих шест мјесеци продавница на Камено, Мокрине и Суторину. Идуће године управни одбор земљорадничке задруге Херцег Нови 21.маја мјења одлуку о радном времену ове три продавнице. Продавница мјешовите робе у Мокринама снадбјевала је 265. домаћинстава села Мокрина и Крушевица, како стоји у подацима херцегновске задруге 30.септембра 1955.године, док је продавница у Каменоме снадбјевала села Требесин и Камено или око 100. домаћинстава, а продавница у Суторини то село и село Мојдеж или око 200.домаћинстава. На Скупштини задругара херцегновске задруга одржане 31.марта 1957.године закључено је да се продавнице мјешовите робе у Суторини, на Каменоме и Мокринама издвоје из задруге јер су неретамбилне и да их треба предати трговачким предузећима. О овоме је обавјештен Народни одбор општине Херцег Нови- Савјет за трговину, туризам и угоститељство. Пола године раније, 25.септембра 1956.године доњета су рјешења НОО Херцег Нови оделења за привреду и комуналне послове под број 10.085 о оснивању продавнице на Мокринама, бр.10.086 о оснивању продавнице у Суторини и бр.10.087 за продавницу на Каменоме. У саставу ове задруге радила је и пекара Вука Андрића у ХерцегНовоме, али по свему судећи нерентабилно јер је на састанку управног одбора 5.јуна 1954.године расправљано је о њеном даљем раду. Према записнику са састанка управног одбора Земљорадничка задруга Кривошије од 23.јуна 1948.године одлучено је да се отворе продавнице у Кнежлазу и Леденицама. У извјештају о раду за 1950.годину ова задруга има три продавнице: на Драгаљу, Леденицама и Кнежлазу. Из записника управног одбора ове задруге од 27.јула 1948.године сазнајемо да је радно вријеме продавница и других сектора задруге било од 7. до 12. и од 15. до 18. часова.У записнику са Скупштине задруге одржане 25.септембра 1949.године расправљало се о вишку нађеном у продавници на Гржавцу. Задруга у Бијелој 1952. године поред продавнице прехрамбене и индустријске робе имала је и двије пекаре и месару. Пекара на Каменарима отворена је током 1952.године како се наводи у извјештају о раду задруге за ту годину и извршене потребне поправке, а од раније је радила задружна пекара у Бијелој власништво Ђура Маловића у којој је он и радио.Те године је отворена и месара у локалу који је незнатно поправљен, а који је бесплатно на коришћење уступио власник Балић Душан. Продавнице су радиле у саставу ове задруге и 1955.године.

Радионице- у склопу земљорадничких задруга као посебне јединице радиле су и занатске радионице. До јула 1949.године у склопу задруге са Драгаља радила је ковачка радионица стоји у одговору на упитник Среског савеза земљорадничких задруга 6.септембра 1949.године. Августа 1954.године раде двије обућарско- опанчарске радионице на Мокринама и на Игалу које су биле саставни дио херцегновске земљорадничке задруге. Народни одбор градске општине Херцег Нови бр.9518 од 21.децембра 1954.године донио је рјешење о оснивању опанчарских задруга на Игалу и Мокринама (ове радионице су много раније отпочеле са радом али су услед реорганизације укинуте и поново основане). Окружни привредни суд Котор примио је пријаву о брисању из регистра, а на основу одлуке управног одбора херцегновске земљорадничке задруге донесене на састанку управног одбора 28.јуна 1957.године, обућарске радионице на Игалу *јер не постоје економски услови за даље пословање радионице а задруга је преузела сва права и обавезе исте*. Бјелска задруга имала је 1952.године обућарску и ковачку, а 1955.године само обућарску радионицу. Окружни привредни суд Котор 21. фебруара 1958.године регистровао је бачварску радионицу у Суторини као погон Земљорадничке задруге Херцег Нови. Радионица је регистрована за израду свих врста бачава и оправку *пулских буради* и вјештачких кошница. Истога дана регистроване су као погони задруге опанчарска радионица на Мокринама и Игалу и продавница мјешовите робе на Мокринама и Каменоме и још неки погони.

У Херцег Новоме је у оквиру задруге отворена пољопривредна апотека која се у списима називала пољопривредна продавница на чијем је отварању инсистирао управни одбор те задруге на састанку 20.јануара 1954.године, и поново 31.марта исте године, док је на састанку 5.јуна саопштено да су нађене просторије и да су се обратили по питању кредитирања фабрици *Зорка* у Шапцу и предузећу *Врт* у Загребу. Идуће године у попису кадрова Задруге налазимо и послодавца пољоприврене апотеке Пешикан Воја. Локал у којем је радила пољопривредна апотека налазио се на Тргу Николе Ђурковића (данас локал испод угоститељског објекта *Кош*). Касније је апотека радила у саставу Трговачког предузећа *Мјешовито*, а сада је приватно власништво у улици Саве Ковачевића.

Један од погона херцегновске задруге била је и продавница алкохолних пића позната и под називом *подрум*, посљедњих година рада (до деведесетих 20.вијека) налазила се у локалу поред палме и чесме у улици *Саве Ковачевића* поред степеништа које воде од мора према граду. Тачан датум отварања подруманије било могуће утврдити, али се у документацији помиње августа 1954. и септембра 1956.године. Дугогодишњи пословођа био је Божо Дeroња.

Поједине задруге бавиле су се угоститељском дјелатношћу јер су имале у свом саставу бифе. Поред тога било је уобичајено, а и данас да се код сеоских продавница, биле оне задружне или не, окупљају сељани на пиће. Задруга у Бијелој имала је три бифеа 1953.године –два у Бијелој и један у Јошицама. Три године касније ова три угоститељска објекта су у функцији и констатује се да су рентабилни. У извјештају о промету херцеговске задруге поднесеном на састанку управног одбора 4.августа 1954.године помиње се и бифе. Окружни привредни суд у Котору регистровао је односно пререгистровао фебруара 1958.године задружни бифе *Приморје* на Игалу.

Задружни домови - Расположива архивска грађа нас упознаје и са градњом два задружна дома на Драгаљу и у Суторини. Септембра 1949.године на задружном дому у Драгаљу довршени су зидови и стављено пола кровне конструкције. За довршетак недостајала је извјесна количина материјала. Тада се поред дома налазила извјесна количина грађевинског материјала који је добијен из планске расподјеле и локалних извора, па је актом бр.922.од 10.октобра затражена дозвола од Среског савеза земљорадничких задруга Херцег Нови, да задруга прода цемент јер се те године неће даље радити на Дому па ће цемент пропасти. На састанку управног одбора задруге у Суторини 24.августа 1951.године закључено да се током 1952.године заврше радови на Задружном дому. У записнику истог одбора од 15.септембра констатује се да нема довољно радне снаге за друге послове јер је велики број ангажован на градњи задружног дома. Дом је вјероватно те године завршен јер у записнику управног одбора земљорадничке задруге Херцег Нови од 31.марта 1954.године констатује се да није поправљен задружни дом у Суторини иако је припремљен материјал.

Задруга у Суторини имала је сушницу (највјероватније за сушење смокава) за чију се градњу одлучио управни одбор на сједници 12.августа 1951.године. На састанку управног одбора маја мјесеца 1952.године саопштено је да ће Занатско предузеће Херцег Нови довршити изградњу сушнице, која је требала да се доврши крајем 1952.године, јер је августа те године управни одбор одлучио да се остави један вагон креча за довршење сушнице.

Рад у задругама одвијао се на основу смјерница, закључака и одлука управног одбора од којих су неки доношени или предлози потврђивани на Скупштинама задругара. Податке о раду и производима налазимо само за задругу у Суторини и мали број за Драгаљ и Бијелу, док због недостатка архивске грађе такви подаци недостају за задруге на Камено и Луштицу. Код земљорадничке задруге Херцег Нови главна дјелатност је била откуп, куповина и продаја роба, па је на једном

састанку речено да ова задруга има обележја трговачког предузећа, а не задруге.⁴

Организација радног процеса у задругама била је установљена према тада важећим прописима и правилима. Задругари су уласком у задругу имали радне обавезе као радници у другим државним установама и предузећима. Морали су љекарским увјерењем оправдати изостанак са посла због болести, тражити дозволу ако су жељели на више дана негдје отпутовати и слично. Августа 1950. године записнички је управни одбор одобрио молбу једне задругарке из Суторине која је тражила да иде у Босну код родбине гдје је намјеравала да се запосли, а можда и уда. Обављајући послове који су били везани за свакодневни рад као на примјер око гајења стоке или радови у вријеме сјетве и сакупљања плодова сваки недолазак на рад доносило је дугорочне штетне посљедице. Задругари су били подјељени на бригаде, а ове на групе према врсти послова које су обављали. Послове бригаде водио је бригадир од којих су неки завршавали и курсеве за боље организовање рада. Групе су формиране према потреби на основу одлуке управног одбора. У књизи евиденцији задруге Суторине *Односи са задругарима* у којој су уведене појединачне исплате задругарима (и то 60% током године а остатак на крају године) види се да је било организовано пет група: за рад у виноградима, друга група обављала је радове око поврћа и то око кромпира, лука, парадајза, паприка, бостана и краставаца, за чување крва или оваца задужено је било једно до два лица, као и за рад око коња, у вријеме кошења сијена радило је више задругара, а рад у пчелињаку обављао је један задругар. У другој књизи *Обрачун са задругарима* из 1952. године углавном је истовјетна подјела. Обје књиге поред имена задругара садрже и податке колико је поједином задругару исплаћено за обављени рад, колико је узео сјемена или других роба, да ли их је исплатио или дугује. Унесени су и подаци о исплати зарада административном особљу, продавачима и исплати дневница. Појам надница замјењен је изразом *трудодан* (један радни дан). На основу одрађених трудодана управни одбор суторинске задруге одлучио је заједно са надзорним одбором 12. јануара 1951. године да се сваком домаћинству које има одрађених 150. трудодана да по 24. кг. сјемена кромпира на окућницу, а ко има мање по 12. кг. а незадругарима по 10. килограма. Седам дана касније подјељено је 230. кг. пшенице и то свака радна снага која је премашила 150. трудодана по 5. кг. пшенице а

⁴ На основу наведене архивске грађе земљорадничких задруга која се налази у АХ. (с обзиром да је битно да ли је нека одлука донешена на примјер 1945. године или 1953. или касније то је у тексту наведен датум (најћешће мјесец и година) записника или акта и у којој је задруги настао, те није потребно понављати у напоменама)

који су имали мање по 2.5. килограма. Трудодани су били тих дана и мјерило за обављање свих послова у задрузи па је приликом обрачуна рада и награђивања за рад у предходној години предсједнику као награда одређено 270. трудодана, књиговођи 250. као и бригадирима (два бригадира по 250), пчелару 150. чувару имања 60. и двијема женама по 200. трудодана вјероватно за чување стоке. Трудодани су компезовани производима, боновима или новцем. Нерад и недисциплина кажњавани су одбијањем трудодана. Тако је једној задругарки одбијено 5. трудана због испада на радилишту. Истог дана одлучено је да се према одрађеним трудоданима подјели сума од 150.000 динара. Веома често на састанцима управног одбора ове задруге расправљало се о слабом раду или немару задругара, па већ 15. јула 1950. године констатује се да радна снага не долази редовно на посао. Два мјесеца касније чланови управног одбора констатују да многи избјегавају рад уз лијечничко увјерење, а за то вријеме раде ког куће. Управни одбор је 2. априла 1951. године констатовао да ништа није урађено по питању прољетних радова узимајући у обзир и лоше вријеме, осим што је ископано 500-600 рупа за сађење наранача, посађено мало лука и *погнојено* нешто винограда, док су сви посадили кромпир на својим окућницама, у задрузи то није обављено. Узрок овоме је био и зато што задругари нијесу долазили на рад већ остајали код куће и радили на својим окућницама. На идућем састанку (записник без датума вјероватно одржан крајем априла) управног и контролног одбора, бригадира, магационера и ревизора поново се говорило о слабом раду, па је констатовано да задругари долазе на рад без *дикела* које задруга нема, те је предложено да се позову задругари да донесу старе дикеле које кући не употребљавају, а задруга ће их поправити и ставити у употребу. Било је примједби да бригадири погрешно уводе одрађено па на примјер задругару који је очистио 60. стабала младих маслина бригадир је записао свега 25. стабала. Два мјесеца касније поново се констатује да неки задругари не долазе на рад, а многи који раде раде некавалитетно. Мјесец дана касније поново је на дневном реду небрига око задружне имовине која пропада због немара. Тако је пропало доста креча услед кише јер задужени радници нису га покрили, пропало је и поврће јер није навријеме обрано. Свиње се нису храниле редовно па су слабо напредовале. Како сјено није сложено на вријеме у стогове то је и оно пропало, а сматрало се да ће пропасти и добар дио маслина јер су се слабо купиле. Оруђе за рад и други задружни материјал није склањан у магазину већ је лежао разбацан напољу. Првог новембра 1951. прва тачка дневног реда поново се односила на радну снагу. Изнесен је податак да је један број задругара радио у привреди (мисли се на државна предузећа) на уређењу бујица,

а сада раде поново у задрузи и да је потребно омогућити и осталима да пођу на рад у привреди да би нешто зарадили. Један задругар је изјавио да није ништа необично што су магационер и задругар који је бринуо о коњима изјавили да да ће отићи да раде у привреду, *јер кући намају ни кило хљеба*. Одлучено је да се пет задругара запосле у привреду, али међу њима не могу да буду они који нису радили у задрузи док су неки њихови другови радили у привреди. Немарност и небрига задругара Суторине који су били задужени за чување и бригу о стоци била је веома честа. Стоку су чувале жене и често су одбијале да то извршавају па је због тога једна задругарка од стране управног одбора кажњена јануара 1951. годин одбијањем шест трудодана, док су два мјесеца касније са по три трудодана кажњени они који нису јавили да одређеног дана неће нахранити коње, односно чувати стоку. Управни одбор 7. децембра 1951. године задужио је бригадире да одреде које ће задругарке по 15. дана чувати овце. Шест мјесеци касније кажњен је чобанин са 500. динара јер је стоку касно изгонио, а рано угонио, па иста није довољно пасла. Уобичајено је било да сељани загорских села зими догоне у приобална насеља стоку на испашу, а из приморских насеља љети издижу на планине у атарима загорских села. Ослањајући се на тај обичај Управа суторинске задруге је о овоме расправљала 7. маја, 31. јуна и 7. октобра 1951. године. Прво се обратила задрузи *Саво Илић* која је одбила да прихвати овце на љетну испашу, па је одлучено да се обрате задрузи *Вукадин Самарцић* такођер на Кривошијама. Одлучено је ако и ова задруга одбије да прими стоку да се да на чување приватницима који су за то били заинтересовани. Пошто је вјероватно и ова задруга одбила за коју услугу је нуђено плаћање у производима или новцу, стока је предата на чување Весу Томашевићу из Крушевица. За чување оваца Томашевићу је дато, како је и тражио, 40. литара вина и 2. литре ракије. Непознати су други услови погодбе. Небрига око гајења стоке увјетовала је и честе одлуке о продаји стоке, па је новембра 1951. године одлучено да се чим прије покољу свиње јер задруга нема рачуна да их храни и да се изабере 10-15 слабијих оваца и продају или замјене за друге производе са откупним предузећем Херцег Нови. Марта мјесеца 1952. године задруга је имала само 25. оваца и то болесних па је одлучено да се покољу и продају *чапре* (коже) као и јагњад и два вола и купе краве. Два мјесеца касније констатовано је да се стока веома мало изводи на пашу те да се овце ошишају и пошаљу на љетну испашу на Крушевице, а јагњад продају, да би петнаестак дана касније одлука промјењена и одлучено да се овце продају јер су некорисне. Присутна је брига о маслинама од стране управе задруге суторинске па су два задругара била послата на курс о гајењу маслина. Неколико пута управни одбор ове задруге је

током октобра, новембра и децембра 1951.расправљао о купљењу маслина, које нису купљене на вријеме а и ако јесу веома слабо па је децембра одлучено да се повећана дневна норма купљења маслина са 25. на 30. килограма и одређено да се одмах мељу. Септембра 1952. године Управни одбор је одлучио да сваки власник купи своје маслине, а оне на земљишту оних који су се колонизирали у Војводини да одређена комисија обиђе маслињаке па да домаћинства која их држе плате сваки килограм маслина 5.динара. Два дана касније на конференцији задругара одлучено да маслине колониста купи ко хоће и плати килограм по пет динара. Због слабог рада и недоласка на рад, па и у вези купљења маслина један бригадир је почетком октобра дао оставку. Једном домаћину који је био инвалид одлучено је да задругарке покупе маслине. Смокве које су биле засађене по виноградима брале су групе задругара задужене за рад око винограда док је за остале, августа 1952.године организована посебна група која је требала да преда осушене од чега би добила као накнаду 50% или би јој било плаћено када се смокве продају. Засади под виноградима били су стална брига, иако је нерад задругара био присутан и у овом сегменту рада па је априла 1952. године одлучено да се виногради гдје је лоза била слабо узгајана врате власницима. У јесен 1953.године када су виногради у Суторини били у саставу херцеговске задруге произведено је 28.447. црног и 3.553. бијело вина и 1.240.литара лозове ракије. Идуће године на састанку управног одбора херцеговске задруга септембра мјесеца прва тачка дневног реда била је *Изградња винограда у Суторини* а друга тачка *Припреме за откуп и прераду грожђа*. У оквиру дјелатности и производње суторинске задруге вриједно је поменути да су гајили и пчеле, а посебно је велика пажња посвећивана садњи наранача које су тих година имаоцима овог јужног воћа доносиле пристојну зараду. Садња овог агрума ометана је често од стране задругара. Тако је у марту 1951.године утврђено да један задругар омета садњу на земљишту које је унио у задругу, а фебруара идуће године констатовано је да су неки ископали посађене наранче од стране задруге.Упркос томе садња је настављена па је априла 1952. године планирана садња 150.стабала, а два мјесеца касније одређена дневна норма садње 20.комада у ископаним рупама прољећа претходне године. Приликом једне подјеле ливада за косидбу сјена одлучено је да се да више онима који су дали своју земљу за садњу наранача. Како је за изградњу сушионице, штале, задружног дома, а и задругарима неопходан био креч то је одлучено да се у оквиру задружних послова произведе овај грађевински материјал. Припреме и рад на кречани и каснија брига и расподјела креча биле су честа тема управног одбора током јуна, августа, септембраи октобра 1951.године и

августа идуће године. Крајем јуна 1951. године одређено је да се испита могућност паљења једне кречане. Мјесто је било одређено али *стручњак за рад око кречане* утврдио је да то мјесто није погодно, јер у близини треба да буде довољно, не само камена већ и дрва. Одређен је руководилац радова и десет задругара. Отпочети радови су одгођени за два дана да би се обрале смокве и засадио кељ. Радницима на кречани управни одбор је додјелио вино с тим да се за то отрга један виноград и да се закоље пет брава. За процес током рада кречане одређен је био 31. радник од чега девет њих као ложачи којима је су за 24. часа рада обрачуната по два трудодана. Ујутро прије паљења кречане са радницима је одржан састанак да би се упознали са радовима и са одлуком да за сваки изостанак одбија се пет трудодана. Конављанин (нема имена ни презимена који је водио послове односно *стручњак за рад око кречане*) тражио је да му се плати 25.000 динара што управни одбор није прихватио већ одредио 600. динара за *грађење* и 900. динара за *паљење*. Остаје непознато колико је исплаћено, јер није било погодбе прије отпочетих радова. Дрва за кречану узета су код приватника и плаћена му идуће године 12.000 динара. Августа 1952. године одлучено је да један вагон креча се остави за потребе задруге, један дио прода (већ раније је два камиона креча дато за изградњу Бање Игало, али је проблем био у недостатку камиона за пребацивање) а остатак подјели задругарима.

За сада документација казује да су задругари Суторине једини у овим крајевима покушали гајити памук. Задруга је априла 1952. године тужила Предузеће за воће и поврће из Котора да им је продато *неклијало* сјеме памука, које су засијали маја мјесеца 1951. године на нешто више од пола хектара сматрајући да је оштећено препаратима које је за пречишћавање сјемена користило то предузеће. Тужени су одговорили да је узрок неклијалост јер је садња обављена у невријеме односно по киши, као и да је био познат постотак клијавости те су одбили да плате штету, наглашавајући да је сјеме добијено бесплатно. Задругари су одлучили да затраже од Метереолошке станице потврду какве се биле временске прилике у вријеме када су они садили сјеме памука. Ни обраћањем државној арбитражи Котор по савјету Јавног тужилаштва, највјероватније суторинска задруга није наплатила штету судећи по одговорима које је добила.

У јесен 1951. године планирано је да се у Војводину пошаље 13. задругарки и 4. задругара из Суторине за бербу кукуруза у корист задруге који би се подјелио задругарима према трудоданима. Да ли је овај план и реализован нема подата. У вези колониста у Војводини и суторинске задруге сачуван су два акта. Беко Ј. Маре из Суторине

рођена 1886.године, мајка четворо дјеце саслушана је у Мјесном одбору Фекетић 15.маја 1952.године у присуству иследника и записничара. Њена породица била је учлањена у суторинску задругу од септембра 1949.године и користила сва права и за Мару под изговором да је привремено одсутна, иако се већ двије године налази код зета Влаовић Л.Обрада који је из Суторине колинизирао у Фекетиће 1946.године. Зато је задруга упутила молбу Мјесном одбору Фекетића да се М.Беко испита у вези њеног боравка у том мјесту. Она је изјавила да мора остати најдаље до краја године, јер јој је кћерка пред порођајем, а како се није колонизирала то је тражила да се њен дио окућнице и даље задржи у оквиру породице.⁵

Откуп-Набавно продајна задруга Херцег Нови 1947.године јавља Предузећу за откуп Титоград да су откупили 1000.килограма маслиновог уља по 38.динара и то од ушура које су добили млинари и да на име провизије узимају 0,80.динара. Задруга је плаћала порез на промет производа, а на уље од ушура плаћали су млинари. Уље се откупљивало од сељака као обавезан вишак и од слободних вишкова (од дијела који је њима остајао) и од слободних вишкова из млинова од ушура. Сачувано је неколико потврда о преузимању уља од појединаца. Тако је Јован М.Брајевић из Мојдежа 13.марта 1947.године предао 277.кг.уља по 38.динара. Годину дана касније сачињен је списак 46.домаћинстава са Игала који су посједовали 446.оваца од којих се откупило 287.90. кг.рунске вуне и 8.90.кг. јагњеће вуне. Од 20.домаћинстава Пода и по неко из Каменог које је имало 174. грла ситне стоке уз 68.јагњади откупљено је 105,95 кг.вуне, док је од 89. домаћинстава Крушевица и Мокрина која су посједовала 395.оваца и 161. јагње откупљено 612.15 кг.рунске вуне. Задруга је откупљивала и коже од крупне и ситне стоке, рогаче(737.кг) кромпир, купус, лук, смокве, мед(3.10.кг) вино (250.литара), сир (2.20). Задруге са Кривошија, односно Драгаља и Звечаве откупљивале су од својих задругара традиционалне производе краја зеље (купус), кртолу (кромпир) сир, месо. Веома знатан рад задругара ове двије задруге током 1951 и 1952.године посвећен је сакупљању љековитог биља које су откупљивали: Предузеће за извоз и увоз *Спољопред* Херцег Нови и Откупне станице у Рисну и Никшићу. Сакупљању љековитог биља посвећивала се велика пажња па се наилази на знатан број аката задружног савеза и трговинских предузећа упознавајући сакупљаче са изгледом биљака, латинским и народним називима, који дио биљке се користи и сакупља и у које доба године, издашност, као и даљи поступак до предаје за откуп.Срески савез земљорадничких задруга Херцег Нови наводи биље које је потребно сакупљати: пелин-кадуља-

⁵ АХ, 33 С

жалфиј; бухарица-бухач; медвеђе ухо-медвеђе грожђе; коријен од зечјег трња; гладуш-гладушац; мајчина душица-попонац—матерка-тамјанка; коприва –сух лист; цвијет бијеле и црне липе; цвијет зове; плод дивље руже; ловорове бобице; коријен линцуре; петељке вишње и трешње; цвијет љубичице и *камомиле*. У једном акту се наводи да је бухач веома тражен у иностранству али да задруге нередовно и непрецизно достављају податке о откупу ове биљке. Откупљено биље плаћало се боновима или новцем, па се килограм суhog цвијета љубичице плаћао 660. а камилице 30. (вјероватно грешка) динара. Задруга у Бијелој вршила је 1952.године откуп и продају јужног воћа, ракије и вина, пршута, сира, а због суше није вршен откуп љековитог биља односно пелина, док ловор нико од мјештана није брао. Три године касније ова задруга није откупљивала љековито биље јер није имала одговарајућих просторија за смјештај ловоровог листа и бобица, као и пелина.⁶

Било је и неколико случајева којима се и суд морао позабавити. Задружна продавница на Драгаљу 1951.године била је проваљена, али је непознато колико је и чега однешено, док је у продавници на Гржавцу констатован вишак, па је обавјештено Јавно тужилаштво у оба случаја. Два задругара из Суторине 1950.године, наводно за задругу, од Задружног савеза у Херцег Новоме подигли 1850.кг. умјетног ђубрива и потписали отпремни лист на 600.кг. Ђубриво су одвезли и продали непознатом лицу у Конавле .Одлучено да се починиоци позову и врате ђубриво а ако не врате да се *предају народном суду*.⁷

Апровизиација- током ратних година знатно је уништена поред осталих и пољопривредна и саобраћајна структура, смањен број вјештих привредника због рата, али и због примјене репресивних мјера над богатим сељацима, трговцима и индустријалцима, дошло је до велике несташице свих производа, посебно прехранбених. Власт је организовала снабђевање становништва преко бонова и *тачкица* које је трајало пет до шест година. Како су у вријеме снабђевања боновима продавнице углавном имале само задруге то је преко њих и издавана *апровизиација*. Поред количине био је ограничен и број артикала, а чекање у редовима пред продавницама се подразумевало. Количина и врста артикала зависила је од посједовања одређених бонова. Становништво до 14.година старости било је подјељено у три категорије Д.,а старији у три категорије Р. Списак Земљорадничке задруге Драгаљ од 1.новембра 1949.године о категоризације потрошача за обезбјеђено снабђевања *за предмете исхране* са именима и презиме и њиховим потписима овјерио је Извршни одбор Среског народног одбора ХерцегНови. Од њих једанаест

⁶ АХ, 33 ХН,33Д

⁷ АХ 33 Д, 33С

тројица су била сврстана у категорију Р.2. шест у Р.3. и по један у Д.1. и Г.(непознато ми ко је сврстан у Г. категорију). Истог мјесеца задруга је требовала прехрахрамбене артикле за гарантовано снабдијевање за по 15.лица корисника картице Р.1. и Р.2 док је 45. њих имало Р.3. У категорији Д.1 било је 12. лица, Д.2.имало је њих 18. а Д.3 њих 25. као и категорију Г.Категорија Р.1. је добијала највеће количине намирница (ђаци средњих школа имали су Р3.).Према овоме списку сви су добијали пшеницу, кукуруз, шећер, масноћу, и сапунски прашак, док све категорије Р. Д. 3 и Г.нису добијале (по овој листи), пшенични гриз, какао производе и пиринач (којег је добијао Д.3). Априла 1950.године задругари задруге *Саво Илић* старији од 14.година добили су по 12.кг. жита, а млађи по 8.кг. сви шећера по 0,50, остали су добили по 7. односно 6.кг.жита и 0,30.шећера, док је идућег мјесеца количина жита била смањена са 8.на 6.кг.по особи и шећер са 0,50 на 0,20 кг.шећера. Почетком децембра 1950.године управни одбор задруге у Суторини одлучио је на основу рјешења СНО Херцег Нови да могу без бонова снабдједи 100.чланова задруге од тога 35. дјецe до 14.година, да сваки радно способном који је учествовао у раду задруге добије за два члана породице снабдијевање са боновима, а за остале без бонова док повременој радној снази да се додјеле бонови за 1. члана. Како је Мјесни народни одбор Суторине неке чланове задруге пребацивао на гарантовано следовање, а задруга није била обавјештена, одлучено је да се сачини списак и достави Одбору да не би дошло до дуплирања *апровизације*. Наведена су и имена неколико задругара који не долазе на рад те им се ускраћује следовање као и двијема задругаркама, јер су отишле без одобрења на осуство у Војводину. Оваква подјела изазвала је незадовољство па је донесена ново мјерило гдје се под радном снагом подразумијевало минимум одрађених 18 радних дана, а за повремену радну снагу 10.одређених дана у мјесецу, док се за оне који који су неоправдано изостајали са посла за сваки радни дан одбије 5% од *апровизације* на задругара и сваког члана породице, као и онима који крше радну дисциплину, док онима који немају радну снагу да се обезбједи намирнице без бонова. Ова одлука је прихваћена и на скупштини задругара. Када је двојици задругара издат шећер на основу њихове изјаве да је предсједник одобрио да им се додјели шећер на који нијесу имали право Управни одбор је одлучио да се одбије онима који су им дали. На једној сједници управног одбора 1951.године прихваћена је изјава да појединци долазе на рад без хлеба и да су гладни те уз присуство преставника општинске власти повећана је таблица хлебних житарица за 2.килограма. Мјесни народни одбор Црквица 1950.године доставио је задрузи Драгаљ три списка домаћина за додјелу *апровизације* с тим да они који су били

одређени на рад, а нису се одазвали, као и онима који су прецртани плавом оловком (јер су по мишљењу Одбора имали хране из сопствених прихода) за тај мјесец не додјели слѣдовање. Одузето је снадбијевање по везаним цијена и оним домаћинствима *што имају сувишну раду снагу* (вјероватно се мисли на радно способне али који нијесу учествовали у раду у оквиру задруге). Мора се истаћи да се водила брига о посебној категорији становништва, па је Народноослободилачки одбор среза херцегновског 1946. године дао упуство на основу акта Министарства трговине и снадбијевања Црне Горе, а ово на основу Министарства трговине и снадбијевања ФНРЈ, о *рационалним издавањима живежних намирница болесницима ван болница, трудницама и дјеци до 2. године*. У болеснике су били обухваћени туберкулозни и болесници *са ћиром у стомаку* и шећераши. Труднице су дневно добијале 0,10 кг. свјежег меса или 0,50 конзервираног или сушеног, или 0,10 свјеже или 0,50 кг. (?) конзервиране или сушене рибе и 0,5 литара млијека, док су мјесечно добијале по 0,35 кг. шећера и масноће и 0,50 бијелог брашна или тјестенине. Повремено а по могућности, јаја, путера, мармеладе-пекмеца и другог. Туберкулозни болесници добијали су 50 % мање меса, рибе и масноће него труднице, а исту количину млијека, затим 0,05 сира и 0,30 кг. пшеничног брашна с тим да им се дотадашњи бонови на 0,40. кг. хлеба пониште и повремено по могућности јаја и путера. Ове намирнице су се могле добити уз љекарско увјерење јер је то било допунско слиједовање. Зависно од располагања количинама намирница мјењале су се и количине за допунско снадбијевање напред наведеним категоријама становништва, па је маја 1947. године болесницима из редовног слиједовања укинута добијање гриза, пиринча и 3. кг. бјелог брашна, а додјељено 9. кг. једноличног брашна.⁸

Кадрови-сви задругари, сем мало броја изузетака и задругара херцегновске задруге били су земљорадници. Расположиви подаци упознају нас са социјалним саставом чланова управног одбора задруге Херцег Нови из 1955. г године који је био састављен од 6. сељака и 3. службеника (тада су престале са радом задруге у селима па је ова задруга дјелова и на подручју бивших задруга села Камено, Суторина и Луштица). Исте године управни одбор бијелске задруге чине по пет сељака и службеника, по два радника и занатлије и један пензионер. Поред чланова задруге у њеном раду учествовао је управник, предсједник и чланови Управног одбора чији су чланови били истовремено и чланови одбора које би управни одбор оснивао, као на примјер код задруге Бијела гдје су постојали пољопривредни и одбор за трговину и туризам.

⁸ АХ акта ЗЗХН из 1946 и 1947. год; ЗЗД акта 1949 и 1950. год; ЗЗС из 1950 и 1951. год.

Управни одбор имао је од седам до девет чланова. Важну улогу имао је и контролни одбор чији је састав чинило од пет до седам чланова. У непосредном извршавању задатака знатну улогу имали су бригадири који су руководили радом групе задругара. Поред наведених у задрузи су зависно од дјелатности задруге радили: секретар, благајник, књиговођа, продавачи, занатлије, угоститељски радници, магационери. У задрузи на Драгаљу 1948.године поред управника радио је књиговођа, благајник, статистичар, магационер, једно лице за откуп, и четири продавача (у двије продавнице), док идуће године су радила три административна радника, шест за трговину и три продавача, набављач, ноћни чувар и чувар коња, а 1950. године књиговођа, благајник, магационер и два продавача. У суторинској задрузи априла 1952.године у кадрове су сврстани они који су руководили радовима, а то су поред предсједника управног одбора, књиговођа, бригадири, пчелар, пољар.(у току 1951. године отпуштен је као вишак један књиговођа).О школској и стручној спреми кадрова налазимо податке код задруге у Бијелој из 1955.године. Управник ове задруге имао је 4.разреда гимназије и књиговодствени курс, књиговођа основну школу, благајник вишу пољопривредну школу, магационер основну школу и *мањи курс књиговодства за вријеме раније Југославије*, а у обућарској радионици су радила два квалификована радника.У земљорадничкој задрузи Херцег Нови руководећим радним мјестом сматрало се мјесто управника и шефа рачуноводства, а службеници: благајник, комерцијалиста, робни и помоћни књиговођа. Радника руководиоца те 1955.године било је: мјешовите продаје(3), подрума, пољопривредне апотеке, обућарске радионице (2) и расадника, а радника: обућарски (3), у пољопривреди (5), за прераду грожђа (2) и шофер.⁹

ЗАКЉУЧАК

Оснивање селјачких радних задруга (земљорадничких) и њихов рад у Боки Которској послије Другог свјетског рата имао је својих позитивних, али и негативних учинака и последица. У тешко послијератно вријеме покретање пољопривреде кроз задругарство можда би дало позитивне резултате да је било иницирано од самих пољопривредника. Како они нијесу прихватили такав начин удруживања то нијесу радили са еланом, ни задружну имовину сматрали својом, те

⁹ АХ ЗЗД акт из 1948 г. попуњени упитник о раду задруге из септембра 1949.г, исплатна листа за јануар и јули 1950.г ;ЗЗБ деветомјесечни извјештај о раду 1955.г; ЗЗХН табела тарифних ставова из1955.године.

у том смислу о њој и бринули, нити су прихватили да рад у задрузи доноси боље приходе, па су и немарним односом и нерадом наносили штету пољопривреди, али ипак највише себи. Узрок таквом понашању треба тражити и у односу оних који су одлучивали о организацији и раду задруга, уз сазнање да су они ипак поступали према добијеним упуствима од стране политичких власти, иако се добија утисак да су непосредни руководиоци са задругарима и осталим становништвом флексибилније комуницирали и суптилније *наређивали* -можда би напредак задруга био нешто бољи са мање отпора и вјероватно дужим опстајањем задруга. Како је сељак ступањем у задругу уносио највећи дио својих добара која нису адекватно чувана и коришћена па су углавном пропадала и то је један од узрока отпора задругарству. Ипак, у то вријеме на основу чланства и рада у сељачке радне задруге пољопривредници су имали загарантовано снабдијевање прехранбеним производима (наше село никада није производило довољно житарица за прехрану, а тих година није их ни било у слободној продаји), снабдијевали се сјеменом и ђубривом и путем откупа пласирали производе произведене на окућници или радом у задрузи. Не треба заборавити да је вријеме оснивања и рада задруга било оптерећено последицама рата, промјеном политичког и друштвеног система, тешким унутрашњим и спољним стањем, а додатно и због резолуције инфомбирова. Да су околности и понашање власти, односно појединаца биле повољније, можда доживљавања задругарства као нешто туђе, као нечега упереног против сељака, можда не би ни било и можда би сељачке радне задруге остале у сјећањима у нешто повољнијем свијетлу.

Marija CRNIĆ-PEJOVIĆ

THE PEASANT WORKING (AGRICULTURAL) COLLECTIVITIES IN BOKA KOTORSKA

Summary

According to fragmentarily preserved archival sources, Paper deals with the activities of peasant working (agricultural) collectivities after the II World War. It covers the collectivities from Herceg Novi, Kameno, Dragalj, Sutorina, Luštica and Bijela, for which the certain amount of archival documentation was preserved. In the paper, we tried to describe the enrollment in collectivities, bringing in the

static (land) and mobile (cattle and agricultural tools) properties, organization of work, resistance by the negligence and inaction, advantages and disadvantages of collectivism, relation of the authorities toward them and economic and life standards of the people in between 1945 and 1955. Besides the collectivities from the mentioned places, there were others in Risan, Budva, Tivat, Zelenika and the Rose, which is mentioned in some documents. There should be emphasized that there's no preserved archival sources for the other agricultural collectivities for the relevant period at the Montenegrin seaside.

The available data about agricultural collectivities until the II World War were given in the Introduction.

